

I. FEJEZET.

A település földrajzi tényezői.

A magyarság a mai Bihar megye területére jutva, itt oly földrajzi adottságokat talált, amelyek megtelepedését, életmódját befolyásolták és csak nemzedékek verejtékes munkájával voltak részben is átformálhatók. Fontosak ezek a földrajzi tényezők, mivel előre megszabták a magyar települési terület határait, lehetővé tették egy később jövő idegen nemzetiségnek a magyar néptörzs közvetlen közelébe férkőzését s végül kijelölték az átmeneti régiókat, amelyeken utóbb a nagy népkeveredések végbementek.¹

Első feladatunk a honfoglaláskori állapotok rekonstruálása volna, hogy megállapíthassuk, milyen erők irányították a település menetét, formálták a megye képét a török pusztítás idejéig, és hogy megmérhessük azt a nagy alakító kultúrmunkát, melyet a magyarság a természettel vívott küzdelmében a táj nemesítésével végzett. Erre a kérdésre a feleletet, sajnos, nem tudjuk megadni. A rendelkezésünkre álló forrásanyag alapján a vidék képét csak későbbi korból ismerhetjük meg. Ez azonban még mindig alkalmas, hogy belőle visszakövetkeztethessünk a korábbi állapotokra. Mivel a XVI. század közepétől állandósult török pusztítás a vármegye déli és nyugati részeiről majdnem teljesen letörölte a magyarság kultúrmunkájának eredményeit, a XVIII. századi helyzet, amelyet már részletesen megismerhetünk, biztos alapot nyújt, hogy belőle középkori okleveles adatok segítségével, kellő óvatossággal, a magyar történet első századaira is visszakövetkeztethessünk.

A megyének majdnem pontosan a fele hegyvidék, mely az erdélyi határnál emelkedik legmagasabbra, aztán nyugat felé fokozatosan lejt, míg végül szelíd dombokon át elvész az egyhangú síkságban. A hegyek tömegét a Berettyó, Sebes- és

¹ A földrajzi tényezők szerepére v.ö. Mendöl Tibor: Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz, és Bulla Béla: Hazai történeti földrajzunk multja, jelene és feladatai (Szentpétery Emlékkönyv. Budapest, 1938. 73., 312. és k. l.), Mager, Friedrich: Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig in historischer Zeit. I. k. (Veröffentlichungen der Schleswig-Holsteinischen Universitäts-gesellschaft. No. 25, I.) Breslau, 1930.

Feketekörös széles, jól járható völgyei tagolják, melyeken át a magyarság könnyen vonulhatott kelet felé. Az őserdővel borított hegyek nagyobb füves patakvölgyeken át is kitérülnek nyugat felé.² Bizonyára ez a körülmény is közrejátszott, hogy a jobban fellazított, tagolt Rézhegységbe a magyarság sokkal mélyebben behatoljon, mint a síkság felé zárt erdőségekben végződő déli hegyvidékbe. A hegyeket napjainkig erdő borítja és a szegény román falvak kis határát csak a balta tágtáta. Bizonyos tehát, hogy a megyének ez a része lényegében a XVIII. században is olyan volt, mint a középkorban. Legfeljebb akkor kevesebb volt a községek körül az irtás, kevesebb a bozótól megtisztított hegyilegelő és hiányzott néhány hegyoldaltól a szén- és hamuzsírregetők okozta sebhely.

Változásoknak inkább a domb és síkvidék volt kitéve. A hegyek közül rendkívül nagy eséssel kirohanó folyók a geológiai korokban hegytörmelékekkel feltöltődött bihari síkságon hirtelen lelassultak és medrüket szinte elvesztve, hatalmas, nádas rétségeket alkottak.³ A Berettyó, Kékkálló, Sebes-, Feketekörös, Gyepes, Kölesér és a Tisza áradását hozó Hortobágy a megye nyugati felében az óriási kiterjedésű, Kis- és Nagysárrét néven ismert mocsárvilágot teremtették meg. Nem lehet vitás, hogy ezek a nádasok és rétségek nem a török pusztítás következtében keletkeztek, hanem szülőanyjuk a táj kis lejtése. Meg is maradtak mindaddig, míg a XIX. században a magyarság új medreket nem ásott a lápot tápláló folyóknak és meg nem változtatta a vidék egész vízrajzát.⁴

A középkorban a hegyek alatt húzódó dombsor lábánál majdnem mindenütt vízjárásos laposak, kisebb-nagyobb nádasok, rétek voltak. A megye északi határától dél felé indulva, az érmelléki dombok alján a vidékre a kanyargó Ér nyomta rá bélyegét. A számtalan ágra szakadt kis folyó lomha folyását

² A két Gyepes, Bisztra, Almás, Kösmő, Hollódi és Remetei patak.

³ A táj geológiai felépítésére l. Borovszky Samu: Bihar vármegye és Nagyvárad. Budapest, é.n. (Magyarország vármegyéi és városai.) 14. és köv. l. A XIX. század eleji tájról jó összefoglaló képet ad Fényes, IV. 34. és köv. l. L. még Glaser Lajos: Az Alföld régi vízrajza és a települések. Különlenyomat a Földrajzi Közlemények LXVII. (1939.) kötetéből.

⁴ Vázlatos előadásunkat a fejezet végén felsorolt középkori okleveles adatokra építettük, de a források elejtett szavainak értékelésénél, a mocsár, vagy erdő kiterjedésének megállapításánál újkori térképeket, különösen az első katonai felvétel vonatkozó lapjait és a hozzá mellékelte leírást is felhasználtuk. Térképes forrásaink közül, ha más külön jelzést nem adunk, mindig a II. József-kori, Bécsben (Heeresarchiv) őrzött katonai felvételre, illetve az „országleírásra” (Landesbeschreibung) támaszkodunk. A térképekkel kapcsolatos minden kérdésre útbaigazítást ad Borbély Andor — Nagy Júlia: Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. Térképészeti Közöny II. (1932.) 35. és köv. l. Biharmegye felvételezése 1778—84 között történt. Használtuk még az Országos Levéltár helytartótanácsi, kamarai és kúriai levéltárában lévő térképgyűjteményeket, valamint Bihar vármegye levéltárának (Berettyóújfalu) régi térképeit.

alig lehetett látni, határozott medre sem volt, hanem vizével széles sávban bejárta a dombok alatti síkságot. Az egész érmelléki vízrendszerre jellemző az az elnevezés, amellyel 1329-ben a mihályfalvi határt megjáró hiteleshelyi kiküldött az egyik ilyen eret illetve: „fluvius stabilis seu piscina”.⁵ Az alig mozgó víz szép nádat nevelt, alkalmas volt halastavak táplálására, szigetein kaszálók és gyümölcsösök, hátsabb helyein jó szántók voltak. A régi Ér sok sajátságát ma is megtaláljuk a Székelyhíd-Diószeg közti szakaszon. Ilyen volt a táj a Bagamér-Álmosd vonaltól keletre egészen a dombok aljáig. Csak példának hozunk fel néhány községet, melynek régi határát megközelítő pontossággal ismerjük.

1435-ben Éradony körül erek, tavak, szigetek voltak. Az egyik szigeten gyümölcsös állott.⁶ Értarcsa 1338. évi határjárásakor vizek, mocsárerdők, nádasok, füzesek között futott a határ.⁷ 1496-ból maradt adatunk arra, hogy Gálospetri vízjárásos határú.⁸ 1423-ban Érvasadon halastóért pereskedtek.⁹ Még az Értől messzebb fekvő Tulogd határa is mocsaras, földjei szigetekeken vannak, sok a kaszálórétje.¹⁰ Az újkori térképekről megállapíthatjuk, hogy a dombok alatt Szalacstól kezdve, ahol az Ér a megyébe lépett, egészen Félegyházáig, illetve a Berettyóig széles mocsársáv húzódott. A leírások állandóan hangsúlyozzák, hogy a falvakat nehezen járható mocsarak veszik körül. A tájra jellemző az egykor itt állott Sárfő, Kútfő, Nagy-ér falvak neve.

Az Érmellékhez csatlakoztak a Berettyó és Ér összeszögelésében lévő nádasok. A két folyó találkozásánál elterülő vidék még az Érmellékénél is jobban tele volt erekkel, tocsogókkal, nádas laposokkal. Hivatkozunk Félegyháza és Gyapoly 1476-i és Pocsaj, Marja 1426. évi határjárólevelére, valamint Esztár 1341-i felosztására.¹¹ A sok nádas, zsombékos rét, bár azóta nagyon megfogyatkozott, ma is jellemzője a tájnak.

A Berettyó völgye már sokkal szárazabb terület volt. A Bisztra és a Berettyó egyesülésénél, Királyi és Szentlázár alatt, említenek az oklevelek vízjárásos helyeket, ahol hatalmas mocsárerdő állott. A Berettyó régen Hodos után felkanyarodott egészen a dombok alá, úgyhogy a középkori Gyapoly már a balparton állott. Hasonló volt a táj Szentjobb és Szentimre között. Gáborján körül, ahol a Kiskörös a Berettyóba

⁵ Dl. 2532.

⁶ Károlyi, II. 162. 1.

⁷ Károlyi, I. 128. 1.

⁸ 1496: L. o. lt. 27.

⁹ 1423: L. o. lt. 8.

¹⁰ 1419: L. o. lt. Metal. Bihar. 10. — 1557: Hunyad megyei történeti társulat 1887/88-i Évkönyve 119. l.

¹¹ 1476: Dl. 17864. — 1426. és 1341: Bánffy lvt. II. rokonsági, iktári Bethlen, VI. R. f. 87. No. 10. és 100.

ömlik, újra megszorodtak a mocsarak. Innen a folyó iramat lassítva, tölgyerdők között hömpölygött tovább és már Herpály előtt megkezdte a Sárrét közeledtét jelző ágak, erek kibocsátását (lásd: Keresztúr, Déter). Pusztakovácsinál már szaporodott a nádas, hogy Bakonszeg alatt ágyát elvesztve, az egész folyó azzá legyen. Ezt az összefüggő és mérhetetlen rétséget nevezte igen találóan egy 1322-i oklevél Berettyóból kiszakadó mocsárnak.¹²

A nyírségi erdők, a Berettyó és az Érmellék határolta területet a Kékkálló tette az előbbiekhöz hasonlóvá. Több mellékágból táplálkozott, melyek közül az egyik a homokos talajú Középnyr keleti szélén Bagamér felé húzódva, Mihályfalva környékén összeköttetésbe került az Érmellék vízrendszerével. Ennek az volt a következménye, hogy a tavaszi áradások, nagy esőzések idején az Ér vizének jelentős része erre keresett magának utat. A meder csekély lejtése miatt azonban a csapadéknak csak a kisebbik fele jutott el a Nagysárrét nádasába; nagyobbik része megrekedt a mélyebben fekvő helyeken, laposokban, hogy elposványosítsa azokat. Az Országleírás Bagamér, Álmosd, Nagyléta, Vértes és Monostorpályi körül említ ilyen nehezen járható mocsarakat, de különösen Konyár, Derecske, Tépe határában állott nagy terület víz alatt. Egy része a nagy melegben ki szokott száradni, de helyenként, mint pl. Tépénél, egészen elmocsarosodott. A Konyár melletti nádasok, vízjárásos helyek lenyúltak egészen a Berettyóig. Innen a szeszélyes kis folyócska Földes és Nagybjom felé igyekezve, szintén a Sárrét vizét gyarapította.

A Bihar előtt elterülő síkság lapályait a Kiskörös, középkori nevén Viaszos vagy Vesszős, Anonymus Józsás-ere, töltötte meg vízzel.¹³ Várad alatt szakadt ki a Sebeskörösből és Püspöki, Szántó, Böjt mellett elhaladva, Váncsod felett ömlött a Berettyóba. Minthogy nem volt bővizű, az általa nevelt rétek, mocsarak, kivéve a mélyebb helyeket, a nyári nagy melegben kiszáradtak. Esőzések idején azonban gyakran kiöntött és pl. Kis- és Nagyszántó határában soha ki nem száradó mocsarakat táplált. A Nagykereki és Bojt közötti mocsaras rétek szintén csak igen nagy melegben, de akkor is csak néhány helyen száradtak ki.

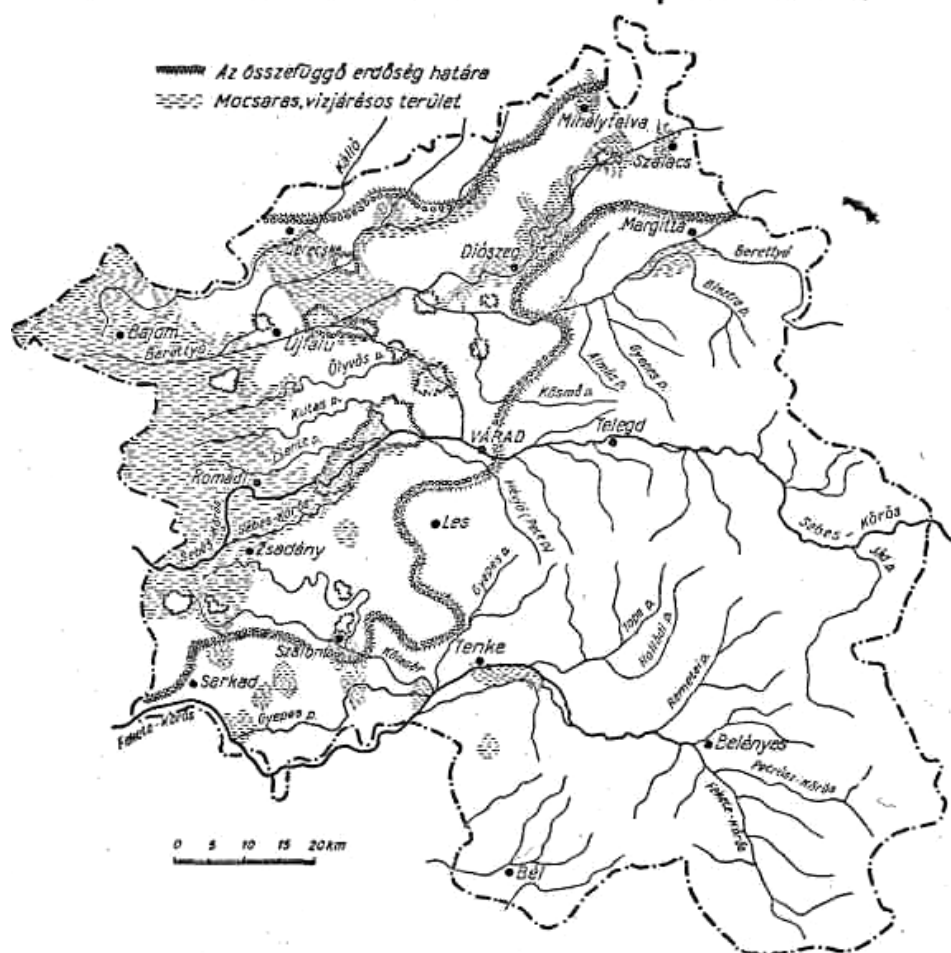
A Berettyó és Sebeskörös közti síkságon még három nagyobb eret kell megkülönböztetnünk: az Ölyvöst, Kutast, régi nevén Kotust és a Csentét. Az előbbi hihetőleg a Kiskörösből vált ki és Mezőpeterd, Szomajom határában össze-vissza ka-

¹² 1322: Muz. törzs. (1338. é. á. i. 29.) „stagnum de fluvio Berukyo exeuns”.

¹³ A Várad melletti Micske 1214. évi határjelei között „Jozes”. Jvári t. lvt. Lel. rész. 1334. é. á. i. Az oklevél hitelességére 1. Szentpétery 295. — Anonymus: „fluvius Jouzas”. Scriptores, I. 103. l.

nyarogva Zsáka környékén a Sárrétbe vezetett bele.¹⁴ A Kutas tulajdonképpen a Sebeskörös egyik ága, mely a Tarján melletti kanyarban észak felé indult és Told, Sas közelében elfolyva, Vekerd alatt a Nagysárrét nádasai közt tűnt el.¹⁵ Nevezetesebb Körös-ág volt még a már említett Csente, mely Berek-

Erdők és mocsarak a középkorban

1. sz. vázlat.

böszörménynél szakadt el anyjától és a főággal párhuzamosan haladva, Komádi határában szintén a Sárrétbe torkollott.¹⁶ Mindezek az ágak rendkívül vízszegények voltak, nyáron többször ki is száradtak, az őszi és tavaszi esőzés idején azonban

¹⁴ Első említése 1382: Dl. 30725: Ewlwes, Wlwes fluvius.

¹⁵ Legrégibb ismeretes említése a fentidézett 1214-i oklevélben Kuthus alakban maradt ránk.

¹⁶ Középkori adatunk nincs rá.

szűk medrűkből kiléptek és a környező laposokat vízzel árasztották el. Partjaikon elsőrendű kaszálók és legelők voltak, áradásaikkal pedig nem akadályozták komolyan a földművelést.¹⁷

A Sebeskörös völgyében szép erdők, jó legelők voltak, csak a tavaszi rendkívül gyors áradások okoztak károkat. A sziklák közül nagy sebességgel kirohanó folyó a puhább völgyi talajt több ágra tépte, szaggatta, medrét gyakran változtatta és a begyekből lesodort kavicsokból számos szigetet, zátonyt rakott.¹⁸ A középkori források is gyakran említik ezeket az ágakat, szigeteket. Pósalaka határában pl. három ágban folyt.¹⁹ Az egyik ág Telegd után felkanyarodott Kisjenő alá, úgyhogy részben már Jenő is, Szabolcs pedig teljesen szigeten állott.²⁰ Fugyinéál a hegyekből lefutó patakokkal egyesülve, egész szigetvilágot alkotott.²¹ Várad alatt meglassult a futása és miután felvette a Hévjót (Pece), Tarjánál ismét több ágra szakadt. Ezek a mellékfolyások hatalmas területet behálózva, vízzel árasztották el a környező erdőségeket és elzárták a közöttük épült falvakat a külvilágtól. Vizesgyán alatt a Sebeskörös már alig volt folyónak nevezhető. Ágy nélkül, rétségeket, mocsarakat táplálva, haladt Ugra, Fancsika, Zsadány felé a Homorogig terjedő sávon, megteremtve a Vekerdig felnyúló és Békés megyébe átterjedő Kissárrétet. Az egyik főág Harsánynál tért el Ugra felé, a másik Komádi alatt hirtelen délnek fordult és Bölcsinéi egyesült az előbbivel.

Az egész délbihari vízrendszer a Feketekörössel függ össze, tehát azzal együtt tárgyaljuk. A Feketekörös felsővölgyében nem történtek lényeges változások, de annál nagyobb átalakulás ment végbe az alsó folyásánál. Az újlaki szorosból kilépő folyó apró ágakra szakadozva futott a völgybe leomló erdők között. Tenkénél, Feketegyörösnél, Bélfenyérnél és délebbre Barakonynál, Olcsánál kisebb-nagyobb mocsarak voltak, melyek azonban a nyári melegben többnyire kiszáradtak. Tenke alatt újra változott a vidék képe. Itt vált ki a Körösből a Kölesér és a hegyi patakokból is táplálkozó Gyepes. A Feketekörös mentén elterülő őserdőt ezek mellett rakoncátlan, áradás idején nagy károkat okozó apró erek, folyások szelték keresztül-kasul. A sok víz, erdő járhatatlanná tette a környéket és már a tatárok elől menekülő Rogerius mester is itt keresett

¹⁷ 1410-ben Bors és Szentjános között „alveolus paludosus”, „paludosum pratum, tempore hiemali immeabile”. (Bunyitay, II. 382. l.).

¹⁸ A folyó esése rendkívül nagy. Körösfő-Rév között kilométerenként 5 méter, Telegdig 3 m., Váradig 2 m. (l. Borovszky i. m. 6. l.).

¹⁹ „Die Körös lauft in dieser Gegend bis Csehi in 3 Armen.” Országleírás, L. Örvéndet és Telegdet.

²⁰ A Sebeskörös régi folyása jól tanulmányozható többek között a Helytt. lvt. 10/51. jelzetű térképén.

²¹ L. rendkívül sok, a tájra jellemző helynévvel a Kamarai lvt. 606. j. térképét.

magának menedéket.²² Leírásából ugyanaz a kép bontakozik ki, mint a középkori oklevelekből és az újkori térképekből: hatalmas erdőkben, tekervényes erek között itt is, ott is előbukkanó szigetek, tisztások miatt kiismerhetetlen a terep. Az egész vidéknek típusa az Erdőgyarak, Vásári, Árpád esetében középkori adatokból rekonstruálható táj. A Gyepes Dobozig garázdálkodott, azután a Feketekörösbe ömlött vissza. A Kölesér Tulka, Homorog és Szalonta határában kanyarogva, Méhkeréktől északra nádas rétté változott. Ezt növelte a Korhány is, mely Madarásznál vált ki a Kölesérből és Marciháza, Geszt környékén a laposokat vízzel megtöltve, Zsadány alatt szintén nádassá tunyult.²³ Így tehát a Kissárréttől a feketekörösmenti mocsárerdő-vidékig a megye nyugati határán többé-kevésbé összefüggő rétség vezetett, melyet csak itt-ott szakított meg néhány szárazulat. A XVIII. századi térképek szerint Atyás és Rojt között voltak még nagyobb mocsarak.

A régi erdőállományt is meglehetősen nagy változás érte. A Debrecentől délre fekvő, középkorban Nyírnek hívott vidék homokbuckáit összefüggő tölgyerdők borították, melyeket csak helyenként tarkítottak apró jobbágyfalvak, tisztások. Az erdő dél felé keskeny sávban lehúzódott Hencidáig, ott a Berettyó mellett megszakadt, kelet felé pedig az Érmelléken átterjeszkedve, egyesült a dombvidék erdőivel. Az Ér és a Berettyó közötti dombokat, mint a középkori Cserhát név és a mai állapot is mutatja, egykor szintén zárt erdő fedte. Albis-Margitta vonaltól északra, tehát Szalacs és Bogyoszló környékén, véleményünk szerint, tekintetbe jöhető erdőség nem volt.

A Berettyó felsővölgyét szegélyező hegyeket is tölgyes borította, bár Zoványnál 1326-ban „Setethbyk” nevű erdőt említenek.²⁴ Terebestől kezdve az erdők lenyúltak a kiszélesedett völgybe és Királyi, Fancsika, Vámosláz, Csalános, de főleg Szentjobb és Szentimre határában a rakoncátlan folyó többit elmocsarasított közülük. Az adatok egybevetéséből világosan látszik, hogy a rézaljai tölgyesek a Berettyó völgyén át összeköttetésben állottak a Cserhát erdőivel. A rengeteg Szalárdtól kezdve egészen Váradig ismét felszorult a hegyekre, de ott is állandóan pusztult a nagyméretű szőlőművelés miatt.

Bihartól a síkon nyugat felé haladva, a Kiskörös vonaláig nem találunk erdőt. A kanyargós folyócska vizes partján nőtt tölgyes kötötte össze a Berettyó és a Sebeskörös erdőit. A Berettyó és Kiskörös összefolyásánál levő szögben, Hencida alatt volt az erdő legösszefüggőbb. Innen kisebb-nagyobb megszakítással Bojton, Bedőn, Szántón át Ártándig húzódott. Ártándnál ismét teljesen zárt erdővé alakult át, mely a Sebes-

²² Scriptoros, II. 578. 1.

²³ 1412. Dl. 9880: Korhan stagnum.

²⁴ 1326. Muz. törzs. 9.

körösig tartott és a folyó tekervényes ágai között nyugatra Harsányig, kelet felé pedig Palotáig terjedő, nehezen járható rengeteget alkotott. Az eddig említett erdők mind tölgyesek voltak, de a Sebeskörös mellettiék fája vegyesen tölgy és bükk. XVIII. századi adatok szerint Berekböszörmény, Körösszeg, Körösszakál, stb. határában állottak ezek a bükkerdők. Ettől nyugatabbra a Sárrét szigetein csak kisebb erdők voltak (pl. Darvason).

A Sebeskörös felsővölgyének erdőségeit vizsgálva, azt találjuk, hogy a régi Báródság területén — a Sebeskörös és Királyhágó között — legalább is már a XVIII. század közepén, kevés volt az erdő. Inkább csak a patakok mentén állottak kis tölgy, bükk és nyárfa csoportok. Lentebb, különösen a balparton, az erdők lenyúltak a folyó közelébe és ezért nevezték Cécke környékét 1335-ben Erdőhátnak.²⁵ Ezek azonban nem voltak olyan kiterjedésűek, hogy a települést akadályozhatták volna. A Körös tölgyerdőkkel borított hegyek között sietett nyugat felé, de Örvéndnél, Kabaláspataknál, Battyánnál, Kopacselnél, Vircsolognál, Topestnél, stb. már járhatatlan bükkösök is akadtak. Hasonló vegyes erdők voltak Bikács, Pósa, Kisürögd körül is.

A déli részek erdőségei kapcsolatban állottak a Feketekörös már megtárgyalt vízrendszerével. A Feketekörös forrásvidékén fel egészen Határig tiszta bükkösök voltak. Ettől északra és nyugatra fekvő szakaszon tölgy, bükk és nyárfa-erdők váltogatták egymást. A Hollódi, Remetei patakok és a Feketekörös által határolt területen szintén bükk és tölgyerdők állottak. A béli hegyek síkra néző alsóbb régióit is vegyes bükk-tölgyerdő borította, de a magasabb részek a tiszta tölgy birodalmához tartoztak. Az erdő összetétele Tenkétől nyugatra a síkságon is ilyen maradt, jellege azonban annyiban változott, hogy egyre több ér, folyás szelte át és egyre gyakoribb lett benne a szép, magastörzsű mocsártölgyes, mint amilyen Gyanta alatt is volt, melynek még a XIX. század elején is csodájára jártak.²⁶ A hegyekről leomló erdőség követte a vizek járását. A Gyepes és Feketekörös közti területet teljesen zárt erdő fedte, melyekből a falvak és kis határuk szigetekként világítottak ki. Ilyen volt a táj képe túl a Körösön, mélyen le Zaránd megyébe is. A Gyepestől északra a félelmetes erdőtömeget már több falu, rét, mocsár bontotta meg. Az erdő északi határa kb. a Kölesér folyásánál, Kávásd, Tulka alatt húzódott, Szalontát félkörívben körülölelte, innen Méhkerék felett haladva a Feketeköröst Sarkadnál érte el. Itt voltak régen a megyében a legszébb mocsárerdők.

²⁵ 1335. Bölöni: „possesiones in Erdeuhath existentes”; 1341: Anjou IV. 78. l.

²⁶ Fényes, IV. 114. l.

A megye erdeinek régi kiterjedését végigkísérve, feltűnhetett, hogy a hegyvidék és a Debrecen alatti homokbuckás nyírségi tájat kivéve nagyobb erdőségeket csak ott találunk, ahol víz is volt. A bihari magyarság megtelepülését legjobban befolyásoló két tájelem: a víz és erdő gyakori találkozása a mellékelt térképen is jól megfigyelhető. A II. József-kori első katonai felvételkor készült tájleírások és a középkori oklevelekből kibontakozó kép azonossága a lentebb közölt adatok alapján világos. Csak néhány jellegzetes erdőnevet idézünk: Kerek-nád, Fűzharasztja, Kerektó, Fövényeserdő, Nádas.²⁷ Gyakori az olyan határjáró oklevél, mely erdőt, az erdőben fűzfákat, ereket, mocsarokat, réteket említ (pl. Vásári, Pocsaj, Értarcsa, stb.).

Az elmondottak után fogalmunk lehet a nehézségekről, amelyekkel a magyarságnak tájalakító munkája közben meg kellett birkóznia. Kétségtelen, hogy a középkorban a bihari magyar a vizeknek, rétségeknél az áldásait is érezte. Az erdők ugyanis megoszlottak és a síkságon nem voltak olyan kiterjedésűek, hogy a földművelést akadályozták volna, makkjukkal, különleges aljnövényzetükkel pedig a disznótenyésztésnek valóságos paradicsomai lehettek. A délbihari erdőkben tenyésztették ki az egykor országszerte ismert és kedvelt szalontai disznókat. Nagy mocsárlecsapolásokat, erdőirtásokat tehát nem várhatunk a középkorban a mezőségi bihari magyartól, de közvetlen és közvetett adatokkal egyaránt bizonyíthatjuk, hogy birokra kelt a természettel és kemény munka árán ura lett a vizeknek, erdőknek, ahol ezek útjába állottak az egyre szaporodó lakosságnak.

Nem számítjuk ide azokat az eseteket, amikor egyik falu népe kiirtotta a másik szomszédos község erdejét, bár, véleményünk szerint, ez igen sok esetben nem tekinthető csupán bosszúnak, pusztításnak, mert amint a hatalmaskodást követő per irataiból néha kiderül, az illető földesúr, vagy jobbágysági határukat akarták tágítani a legtöbbször vitás erdei mesgyén is túl. Irtásra vonatkozó közvetlen adataink főként a Nyírségről és az Érmellékről maradtak, melyeknek színmagyar népe már korán igyekezett szaporulatának megfelelő területet elhódítani az erdőtől és bozótól. Az itteni száraz terepen volt értelme az irtásnak, mert a nyert területet szántónak, vagy legelőnek jól felhasználhatták. 1292-ben Bagamér határában a szántóföldek közepén szilbokrok voltak.²⁸ Bánkon 1433-ban a legelők között tölgybozótot említenek.²⁹ 1415-ben a mikepércsi határban a

²⁷ Marja. 1490: Dl. 29584. — Bagos. 1435: Kállay, XV. R. III. 156. — Nagyszántó és Erdőgyarak. 1459: L. o. lt. 29. és 1526: Bölöni. — Bolcs: 1473 Dl. 28310. — 1481: Bölöni.

²⁸ H. O. III. 41. l.

²⁹ Debr. v. lvt. ogy. 278.

szántókon tölgyfák állottak.³⁰ 1525-ben ugyancsak itt Szénégető tisztásról hallunk.³¹ 1461-ben Kiskerekiben az egyik hegyen erdő és szántó volt.³² Mohács utáni adataink vannak az Albis, Keresztúr és Véd körüli erdőirtásokra.³³ Az oklevelekből világos, hogy a felsorolt esetekben már az irtás eredménye szemlélhető. Az érmelléki dombokon és a Várad, Bihar mögötti hegyen levő erdők fokozatosan szorultak feljebb a szőlőt ültető jobbágyok buzgalma elől.³⁴ Régen messze benn a síkságon fekvő községek lakóinak is volt itt szőlőjük. A Várad környéki apró falucskák lakói egyfelől a város, másfelől az erdő által szorongatva, szintén korán fejszét ragadtak. Így tudjuk, hogy a XIV. században Peceszőllős környékén irtottak.³⁵ A déli lokerdőkbe³⁸ telepedett falvak majdnem mind csak baltával hódíthattak el egy-egy szárazabb hátságot a fáktól, de irtásra mutató okleveles adatunk csak Méhkerékről maradt, hol 1364-ben az egyik szántóföldet mindenfelől körülölelte az erdő.³⁷ A Feketekörös felsővölgyében a magyar lakosú Belényes és Remete határából ismerünk erdőirtásra vonatkozó adatokat, melyek a püspököktől erősen szorgalmazott szőlőtelepítéssel kapcsolatosak.³⁸ Ismerve a Feketekörös melletti falvak jelentős középkori bortermelését, az irtást is nagyarányúnak kell tartanunk. A déli bányavidéken az üzemek táplálására a román falvak egész sora kopaszította a hegyek hátát.

Ezekkel az adatokkal egyenértékűnek foghatjuk fel a falu- és határrésznevek bizonyosságát. Az egyes községeknél felsorolt földrajzi nevek között sok olyat találunk, melyek annak a határrésznek a korábbi állapotára mutatnak: pl. Álmosdon Meggyesrét, Derecskén Körtvélyesrét, Gyapjun Makkosúta szántó, vagy az érmelléki szőlőhegyek Cserhát elnevezése.³⁹

³⁰ Károlyi, II. 18. l.

³¹ 1525: Dl. 24102.

³² Károlyi II. 337. l.

³³ Komis lvt. Gáyay íratok.

³⁴ Az itteni szőlőtermelés nagy multjára az okleveles adatokból, méreteire pedig a XVI. századi dézsmajegyzékekből nyerünk felvilágosítást.

³⁵ 1340: Fejér, VIII./4. 452. l. „particulam terrae nostris expensis noviter arbustis exstirpatam sive mundatam” és „vallem sc... inter colles et fluvium Heviz” 1344: Fejér, IX./1. 230. l.

³⁶ „A vizes lapályos erdőség loznak neveztetik” Biharban. Fényes, IV. 114. l.

³⁷ Akad. VI. d.

³⁸ 1470: Esterh. R. 44. E. 26.: Újbrátka „per exstirpationem silvarum” keletkezett. — 1491. és 1495: Arch. d. C. V. f. XIV. No. 14. és 17. A belényesvidéki magyar falvak lakosai „essent liberi loca deserta pro... vineis exstirpare...” Indokolása: „nos ecclesiae nostrae etiam de terris desertis fructum et lucrum — prout tenemur — procurare volumus”. — 1584: Teleki lvt. E. XVI. f. I. No. 8.

³⁹ 1493: Muz. törzs. 40. — 1465: Dl. 16151.— 1464: Dl. 15907. — 1429: Dl. 12086.

Az irtás útján történt falualapításra mutató síkvidéki neveket egyenként nem soroljuk fel, mert az illető községnél azt úgyis megemlíjük. Csak taláalomra hozunk fel néhányat. A leggyakoribb irtásfalu-nevek a Bél vagy Kerek, Kerék szócskával képzettek. Ilyenek Biharban: a mai Vámospércs régi nevén Belpércs, Bélmező Terebes mellett, Kis- és Nagykereki, Ökörkerék Ugra környékén, Tölgykerék Körösszeg mellett, Méhkerék, Simonkerék, Bélsok Sarkadtól délre, Bélfenyér és a hegyek alatt Bél. Nevükben eredetük emlékét őrzik a megyében előforduló több Száldobágy, Feketegyörös, Erdőgyarak, Nyárszeg, Nyárló, Berek (böszörmény), Patafája, Szil, régi nevén Szilas községek.

A vizekkel, mocsarakkal való küzdelem eredményeit a középkori forrásokban még az előbbinél is nehezebben figyelhetjük meg. Ismételjük, a középkori bihari magyar nem tekintette ellenségének a vizet, de ez nem jelenti azt, hogy ne fogta volna igájába, ha érdekei úgy kívánták. A települések vizsgálata világosan mutatja, hogy a magyarság a természet erőit saját érdekeinek megfelelően felhasználta. Nem hallgatható el az a furfangos települési mód, ahogyan egy középkori érmeléleti, rétközi vagy erdőháti magyar község, kihasználva a vizek, erdők védelmét és legyűrve az akadályokat, beleült a tájba.⁴⁰ Az alapvonások a gyér okleveles adatokból is láthatók. Csak néhány példát hozunk fel. Mihályfalva mocsarak közti kiemelkedő helyekre települt, Székelyhidat az Ér nádasai védtek a veszedelmektől, Esztár a Berettyó és Ér összefolyásánál lévő vizek közé húzódott. Mindszentnek a Sebeskörös és a Hévjó ágai nyújtottak védelmet, Zsáka a Sárrét szigetein feküdt, Kornádi egy 2—300 lépés széles szárazulatra épült és mindenfelől járhatatlan mocsár övezte, Erdőgyarakon is már a kertek alatt kezdődött a mocsár. Nem zárt települések voltak ezek, hanem a terep tagoltságát követő házcsoportok, melyeket gátak, hidak kötöttek össze.⁴¹ A lehetőségek észszerű felhasználását bizonyítja, hogy ezekből a mocsarak közti falvakból még a török időkben sem pusztult ki teljesen a magyarság. (Ant, Baj, stb.). A vizek közé települt községek lakossága gondoskodott arról, hogy az alkalmatlan nedvesség eltakarodjék házai közül. Az oklevelek többször említik a falvakat átszelő árkokat, 1347-ből pedig határozott adatunk is van arra, hogy a víz

⁴⁰ A sárréti települések egyik iskolapéldájának vehetjük Komádit. A község XVIII. század végéről való térképét l. Bihar vm. lvt.-ban és l. az Országleírást. A középkori településekre általában l. Fekete Nagy Antal: A település képe c. cikkét. (Magyar Művelődéstörténet, II. 125. és köv. l.) Bpest, 1939. L. még Gáborjánt: 1405: Héderváry, I. 133. l.

⁴¹ A középkori alföldi települések szétszórtságát és a terep adta védelem kihasználását a kecskemétkörnyéki faluásatások igazolták. L. Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. (Bibliotheca humanitatis historica. III.) Budapest, 1938. 12., 13., 80. l.

levezetésére csatornát ástak.⁴² 1435-ben Éradony mellett egy gyümölcsfával beültetett szigetről árokkal vezették el a vizet.⁴³

A folyásoknak és ide-oda kanyargó ereknek az ember szolgálatába állítását hirdetik a vízimalmokra és halastavakra vonatkozó középkori adatok. Megépítésük nem volt olyan egyszerű, mint ahogy az első pillanatra látszik, hanem ész, megfeszített munka és állandó szorgalmatos gondviselés kellett hozzá.⁴⁴ A malomhoz szükséges vizet sokszor hosszú, bonyolult csatornarendszeren át vezették a kívánt helyre, vagy pedig gáttakkal, zugókkal duzzasztották fel a sekélyvizű eret. A barkácsoló magyar paraszt leleményessége, populáris mérnöki tudománya kellett ahhoz, hogy a sok malom mellett egy újabb is kapjon vizet, a nélkül, hogy a többtől elvenné azt. A csatornák tisztántartása állandó vigyázást igényelt, különben hirtelen áradás idején elkerülhetetlen volt az árvíz. Hasonlóképpen a lakosság szorgalmát hirdette a sok halastó. Itt is a víz biztosítása és a meder tisztántartása volt a fontos, mert amint az irányító emberi értelem és akarat elhanyaglott, felverte a nád, káka és elkotusodott vizében csak a béka maradt meg.

A természettel viaskodó ember hódításokat is tett a vizek rovására. A rétek, erek közti szárazulatokat, laponyagokat, hátságokat, szigeteket a lakosság szaporodásának megfelelően lassanként feltörték. Az egyes falvaknál felsorolt földrajzi nevek közül nem egy mutat erre.⁴⁵

Az elmondottak csak nagyon színtelen és tökéletlen képet adnak a bihari magyarság középkori tájalakító munkájáról. A levéltári anyagot ért nagy pusztítás következtében nem látjuk a kultúrtáj kialakulásának egyes fokait, de a fejlődés a gyér adatokból is kétségtelenül kiviláglik. A táj gazdagodásának, a magyar munkának az eredményét azonban legjobban a megye középkorvégi térképe érzékelteti. Századok öntudatos és szorgalmas munkája szórta tele olyan sűrűn a síkságot apró fehér-tornyú falvakkal, hogy ma már szinte hihetetlennek tetszik. A középkorvégi települési állapotot akár a maival is összevetve, a magyarság munkája semmiesetre sem nevezhető a természettel való csendes megalkuvásnak; még akkor sem, ha mi hangsúlyozzuk, hogy a legfontosabb tájjelemek állományában egészen a múlt századig lényeges változás nem történt, legfeljebb korábban valamivel több volt a mocsár és erdő.⁴⁶

⁴² Vásárin: 1347: Bölöni.

⁴³ Károlyi, II. 162. l.

⁴⁴ 1340: Fejér VIII/4. 454. l. „duo molendina pilatoria, vulgariter Korlo dicta novo ingenio propriis cum expensis in fossatum seu alveum novum recepta”. — 1426: Temes vm. 593. l.

⁴⁵ 1419: L. o. lt. Metal. Bihar. 10. és 1557: A hunyadmegyei történelmi társulat 1887/88-i Évkönyve 119. l.: Imolos, Kistelekháta, Ludasháta szántók. Az utóbbi 1419-ben még mocsaras volt.

⁴⁶ Az ugocsai, Biharhoz sokban hasonló mocsaras síkságon is ilyen volt a helyzet. L. Szabó: Ugocsa, 36. l.

Láttuk, hogy a régi bihari ember egészen más természeti adottságok között élte le életét, mint mostani utódja. A mai ember nehezen érti meg, hogyan éltek a falvak százai a rétek, nádasok, mocsarak között és lakosai miért érezték magukat jól ebben a környezetben és miért nem igyekeztek azt megváltoztatni.⁴⁷ Miért akarták volna lecsapolni a vizeket, amikor a lakosság legnagyobb részének az adott kenyeret? A hátságokon megtermett a kenyérnekvaló, a nedves szigetek pázsítja a legnagyobb melegben sem száradt ki, télen pedig a rothadó, gőzölgő, lápi talaj melegétől megolvadt a hó és a jószág akkor is talált rajta ennivalót, amikor máshol már régen istállóba verte a hideg. A legelőbőség olyan nagy volt, hogy a tél beköszöntésekor a megye hegyesebb részéről is hajtottak ide jószágot telelni.⁴⁸ A XVI. századi dézsmajegyzékek bizonyossága szerint sok román pásztor ragadt végleg a gazdagabb sárréti magyar községekben.⁴⁹ A rideg marha mellett különösen a makkos láp-erdőkbe bevett félig vad szalontai rétidisznó lett híres, de a juhászat is el volt terjedve.⁵⁰ A rétközi ember sok olyanból pénzelt, amit készen adott neki a rét. Egyik fő jövedelmiforrása volt a nád.⁵¹ A bajomiak és rábéiak már 1215-ben pereskedtek

⁴⁷ A vizek, rétek közé települt bihari magyarság életének alábbi vázlatához fokozottabb mértékben használtuk fel az újabbkori forrásokat és nyomtatott feldolgozásokat. Amit erről a letűnt világról tudunk, azt főképp a néprajznak köszönhetjük. A korábbi állapot megrajzolását a levéltári anyag lelkiismeretes átvizsgálása alapján a történettudománynak kell magára vállalnia. A vonatkozó irodalomból kiemeljük: Györffy István: *Nagykunsági krónika*. Karcag, 1922. Birtalan Szilágyi János nagybajomi ref. pap: *A Biharvármegyei Sárrét leírása*. 1827. Közölte Györffy István. *Aquila* XXVII. (1920. évf.) 60—69. 1. K. Nagy Sándor: *Biharország*. Nagyvárad, 1884. II. kötete. Szücs Sándor: *Nád-vágás a bihari Nagy-Sárréten*. (Debreceni Szemle, 1936. 56. és köv. l.) Szücs Sándor: *A nagysárréti juhászat*. (Debreceni Szemle, 1937. 167. és köv. l.) A középkori mezőgazdaságra általában 1. Sinkovics István: *Mezőgazdasági viszonyok c. cikkét*. (Magyar Művelődéstörténet II. 143. és köv. l.) Bpest, 1939. A réti települések formájára, építkezésére, stb. gazdag összehasonlító anyagot ad Ébner Sándor: *A Bodroglakói lápi községeinek településföldrajzi vázlata*. (Föld és Ember V. (1925.) 65. és köv. l.)

⁴⁸ Már a középkorban szokásban volt télen a nyájakkal a hegyekből lejárni a síkságra. (1357: Anjou, VI. 620. l. és 1444: Arch. d. C. Várad, f. XIX. 19.) Az újkori források igazolják e szokás továbbélését. Pl. Okány határában lévő szigetekre ősszel és télen 300 juh jött le a hegyekből (ex Alpibus). (HKA. Ungar. Hoffinanz. 1756. július 6.) Ugyanez fordítva is megvolt. A síkságról feljártak a hegyekbe makkoltatni. (L. Baranyi. Micske. „A micskei dominiumot érintő levelek” csomókat.) A két táj pásztorainak érintkezése egyben a magyar és román pásztorok kapcsolatait jelenti. Azt hisszük, hogy a kutatásnak mindkét részen számolni kell a kölcsönös hatásokkal.

⁴⁹ Ezzel magyarázható meg az a feltűnő jelenség, hogy a síkság színmagyar falvaiban lévő „Oláh” vagy bizonytalan nevűek legnagyobb része a malac-, illetve báránydézsma jegyzékekben fordul elő. Az említett vándorpásztorok tehát a népesség keveredésével is járt.

⁵⁰ Fényes, IV. 47. A juhászatra Szücs S. i. cikke.

⁵¹ L. Szücs S. i. cikkét.

bizonyos sárréti nádasokért.⁵² A jó berettyófenéki nád három öl magasra és három hüvelyk szélesre is megnőtt, úgyhogy három szálát egybekötve, szőlőkarónak is megtette.⁵³ Ebből az acélos nádból csinálták a házak falát és a kerítést, szárnyéket a jószágnak, a gyengébb minőségűt pedig fedélnek, vagy fűteni használták. A rét másik ingyen áldása volt a gyékény, melyből az asszonyok szekérekhót, szőnyeget stb. fontak.⁵⁴ A rétből a vízimadarak százezrei tanyáztak és az élelmes pákász költés idején csónakszámra gyűjthette a tojást. A ritka kócsag- vagy darutollal való kereskedés olyan jó üzletnek bizonyult, hogy a réti társadalomban egészen önálló osztály alakult: a darvaszoké. (Darvas!) A töméntelen víz, halastó ontotta a halat, amit Váradon mindig eladhattak, a csík meg olyan csemege volt, hogy a palócok Egerből is eljöttek érte.⁵⁵ A szilajpásztorokon, pákászokon, darvaszokon kívül a rétből éltek, hogy többet ne említsünk, a madarászok, réti méhészek, stb. is.

Mínt hogy vizsgálódásainkat a középkoron túl terjesztettük, ismernünk kell azoknak a pusztításoknak földrajzi hatását, melyek jelentőségét a népesség vizsgálatánál annyira érezzük. Nem feledhetjük el a táj és alakítója: az ember közti szoros összefüggéseket és mindkettőnek a településekhez való viszonyát. Az ember és a természeti adottságok egyenrangú települési tényezők és talán csak annyiban tulajdonítunk az embernek nagyobb szerepet, amennyiben a szellem mindig fölötte áll az anyagnak. A földrajztudomány megállapítása szerint „az őstermészet mindig a régebbi képét veszi fel, ha békén hagyja az ember.”⁵⁶ Az ország minden török uralom alatt állott részén végbement bizonyos táj elváltozás, mely a szerint volt kisebb vagy nagyobb, hogy egy vidék rövidebb vagy hosszabb ideig tartozott a félhold alá. Megfigyelésünk szerint a bihari kultúr-táj elváltozása éppen a tényleges török uralom rövidsége miatt nem volt olyan nagy, mint a délmagyarországi részeken.⁵⁷ A középkori okleveles adatok és az újkori térképek összehasonlításából kiderült, hogy az erdők és mocsarak kiterjedése kb. változatlan volt. A táj elváltozása a megye déli részein volt a legnagyobb, melyeket a török Gyula várának bevétele (1566) után állandóan, de már korábban is emésztett.⁵⁸ Itt különösen olyan volt a táj, mely az emberi értelem örököse nélkül könnyen elvadult. Amikor a megújuló török pusztítások elsősorban az apró

⁵² VárReg. 148.

⁵³ Birtalan Szilágyi i. m. 62. l.

⁵⁴ Birtalan Szilágyi i. m. 64. l.

⁵⁵ Birtalan Szilágyi i. m. 64. l. — Bunyitay, II. 293. l. jegyz. — 1487: Dl. 28336.

⁵⁶ Prinz—Cholnoky—Teleki: Magyar földrajz, Bpest, é. n., II. 105. l.

⁵⁷ Hóman—Szekfü: Magyar történet. III. 393. és köv. l.

⁵⁸ Lukinich Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1541—1711-ig. Bpest, 1918. 135. l.

déli kisnemes falvak lakóit otthonukból elűzték⁵⁹ és azok végül is az üszkös romok újraépítése helyett valami nagyobb védekezni tudó helységbe költöztek, vagy a kardot választva hajdúnak állottak be, a természet diadalmaskodott az emberi munkán. A szél vitte a lápi erdők könnyű magtermését, mely a nedves feltalajon hamar kicsirázott⁶⁰ és hús, harminc év múlva bozót, erdő volt az ekétől sebzett földön. A fegyelmező akarat elhanyaglása után nincs aki a számtalan ágra szakadó folyók új medreiből kivágja a százados tölgyeket, melyek egy-egy áradásnál valóságos gátakat alkotnak és feltartva a tülekedő hullámokat, rászabadítják a vizet a parti területekre, hogy elősegítsék annak elmocsarasodását.⁶¹ Ott, ahol a középkorban a rétek zöldjében falvak fehérlettek, a XVIII. század második felében erre járt császári térképésztisztek feneketlen, járhatatlan mocsarakat találtak; de a nádban, lápi erdőben itt is, ott is egy-egy templomrom hirdette, hogy a halak és sivító réti madarak birodalmában egykor az ember volt az úr. Ez az elvadás azonban főként a mocsártól és erdőtől korábban elhódított területen következett be. Így is nemzedékek verejtékes munkája ment veszendőbe.⁶² A pusztulás, a magyarságot ért testi és lelki szenvedések részletezése feladatunkon kívül esik, csak a süllyedés érzékeltetésére ragadunk ki egy példát a sok közül. A középkorban igen kultúrált határú Méhkerék a török kiűzése után még jószágtartásra is alig volt használható.⁶³

Szólanunk kell végül a megye egyes tájainak elnevezéséről is, mert vizsgálódásaink során azt tapasztaltuk, hogy e nevek mögött településtörténeti tartalom is van: többnyire egységesen fejlődött területet jelölnek.⁶⁴

Az Érmellék nevét mindenki ismeri, de azt már kevesen tudják, hogy régebben sokkal kisebb területet jelölt, mint ma. Akkor Bagamér, Kokad, Székelyhíd, Érolaszi, Köbölkút, Fancsika, Keresztur, Bogyoszló, Szalacs és a megye északi határától körülvett községek tartoztak hozzá. A név először 1455-ben Éradony határában fordul elő.⁶⁵

⁵⁹ Az egyszer felégetett falvak lakosságának visszatérését a névsorokon kívül az archeológia is bizonyítja. L. Szabó K. i. m. 80. l. Többszöri pusztítás kellett a végleges elnéptelenedéshez.

⁶⁰ Prinz—Cholnoky—Teleki i. m. II. 103. l.

⁶¹ Fényes, IV. 38. l.

⁶² A pusztulásról megdöbbentő képet ad egy 1692. évi összeírás. (HKA. Kónskr. f. 5. No. 103.) V. ö. Kónyi Mária: A váradi kincstári uradalom jobbágysága 1718-ban. (A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. IV. (1934.) 329. és köv. l.)

⁶³ Kónyi i. m. 331. l.

⁶⁴ Az alább elmondandók szerint egészítendő ki Viski Károly: Etnikai csoportok, vidékek. (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. I. 8.) Bpest, 1938. 14—15. l.

⁶⁵ 1455: L. o. lt. 53. „Ermellek terrae arabiles” és 1567: Dec.: Ermellieke districtus.

Vámospércs, Bagos, Konyár, Esztár, Félegyháza, Jankafalva, Kóly, Kágya és az Érmellék déli s nyugati határa között fekvő, jórésében homokos talajú területet Középnyrnek hívták. Még régebben Nyír volt a neve. Így fordul elő már 1219-ben és azután a váradi püspökség XIII. századvégi tizedjegyzékében és egy 1326-i osztálylevelében.⁶⁶ A XVI. századi dézsmajegyzékekben a Középnyrhez számított Kágyát és Kólyt Alsó-cserhát, az Érmellékhez tartozó Kőbölkutat, Olaszit, Adonyt, Albist, Keserút és Selinet pedig Felsőcserhát néven külön egységbe fogták.⁶⁷

A debreceni uradalomhoz tartozás alapján vonták be Debrecen kerületébe a Középnyr, Berettyó, a megyehatár és a Sárret közti falvakat.⁶⁸

A Berettyó és Sebeskörös köze három részre oszlott. A megye nyugati határán túl fekvő Dévaványától, Körösladánytól a Berettyó mentén Szentmártonig, a Sebeskörös mellett pedig Berekböszörményig nyúlt a Rétköz és magábafooglalta a mai Kissárrétet, valamint a Nagysárrét eredetileg is Biharba tartozott részét.⁶⁹ A ma használatos Sárrét elnevezés a középkor vége felé szorította ki a korábbi Nagysárt, de akkor csak magát a nádas mocsarat hívták így, a vidék neve Rétköz volt. 1329-ben Gyarmat és Harang között említik a Nagysárt és 1480-ban ugyanezt Nagysár, másképpen Sárrétének mondják.⁷⁰ Többször szerepel Körösköz néven is, de a korai adatok azt mutatják, hogy ez inkább közigazgatási beosztás lehetett és talán egy eltűnt királyi ispánság késői emléke.⁷¹

A Rétköz, Sebeskörös, Kiskörös és Berettyó által körülölelt falvak összefoglaló neve Kiskalota volt. Ennek a folytatása a Kisköröstől keletre, a Berettyó és Sebeskörös között az erdélyi határig nyúló Középkalota.⁷² A két név mögött komoly tartalom van: mutatja az Erdély felé nyomuló magyar település útját. Semmiesetre sem lehet pusztán véletlen, hogy a Kiskalota és Középkalota után Kolozs megyében ott találjuk a mai Kalotaszeget, régi nevén Kalotát. Bebizonyított dolog, hogy a mai Kalotaszeg nyugati fele nemcsak mint a váradi püspökség kalotai főesperességének része élt szoros kapcsolatban a se-

⁶⁶ 1215: VárReg. 139, 206, 209, 326. „Nyr”: — 1291: Jakubovich, 221. l. „Nyr” — 1326: Bihar vm. lvt. középkori oklevelei, „ultra fluvium Berekyo... a parte Nyr...” — 1328: Anjou, II. 354. l. — 1567: Dec.: Keözepnyr districtus.

⁶⁷ 1587: Dec, bor: Alsó-, Felső Cserhat.

⁶⁸ 1567: Dec.: Districtus Debrecen.

⁶⁹ 1567: Dec: Districtus Retthkeöz.

⁷⁰ A Sárrét jelölésére középkori oklevelekben ezeket az elnevezéseket találjuk: 1329: Nadányi f. 12. No. 11.: Noghsaar. — 1480: Nadányi f. 24.: „inter Kylewharangh et Naghgyarmath iuxta aquam Naghsaar alio nomine Sarrethe nuncupatum...”

⁷¹ A vonatkozó okleveles adatokat l. a második fejezetben.

⁷² 1567: Dec: Kiskalotha, Keözepkalotha districtus.

beskörösölgyi magyarsággal, hanem sokáig Bihar megyéhez is tartozott.⁷³

A megye déli felét kitevő Sebes- és Feketekörös közti síkságot Kis- és Nagykeresérnek nevezték.⁷⁴ A név kétségtelenül a Kölesérnek a nyelvjárásban eltorzult alakja. A Kölesér két partján elterülő Nagykeresér határa a Feketekörös s a Gyepes mellett haladt Hosszúaszóig, aztán Jánosd, Inánd, Geszt, Mezőgyánnak húzódott és Okánytól délre érte el Békés megyét: a kismemesi vidéket és a déli nemzetségi birtoksávot foglalta magák. A Nagykeresértől északra a Sebeskörösígy nyúlt a Kiskeresér, keleti határa pedig zezugosan követte a hegyekbe felnyomult magyar településeket.

A Feketeköröstől délre a béli hegyek lábánál egészen a Fehérkörösígy lenyúló magyar falusor az ú. n. Kétkörösígyközhez tartozott.⁷⁵ Ideszámították az innen megtelepült, román falvaktól körülzárt Magyarcsékét is.

Ezek a régi elnevezések részben feledésbe mentek, részben újak léptek helyükbe. Így az újkorban az akkori Nagykeresért sok erdeje miatt Erdőhátnak nevezték,⁷⁶ Középkalota egy része pedig a Hegyköz nevet kapta.

Az alábbi adatok az elmondottak alátámasztására szolgálnak, de nem tekinthetők a felhasznált levéltári anyagban előforduló, erdő, víz, mocsár, stb. említések teljes gyűjteményének. Az összeállítás az erdő és mocsár régi kiterjedését és a változásokat kívánja érzékeltetni, tehát már eleve kimaradnak belőle azok az adatok, melyek a hegyes vidékre vonatkoznak, ahol ma is uralkodik az erdő. Nem vettünk fel minden adatot, ha azok ugyanazon faluban levő erdőre vagy vízre vonatkoztak. A közöltek neveit sem soroljuk fel mind, csak néhány jellemzőt említünk, mert az Adattárban az illető községnél úgysis könnyen megtalálhatók. Megemlítjük azonban azokat az adatokat, melyekből az erdők fajtájára (bükk, tölgy, stb.), általában a növényzetre (vadalma, bozót, stb.) lehet következtetni. Példaképpen idézünk néhány olyan oklevélrészletet, melyből a települések formája rekonstruálható (pl. Mihályfalva, Gáborján). Említünk néhány szőlőművelésre, gyümölcsstermesztésre vonatkozó adatot is. A vízimalmok nagy számát megvilágító részek közlésétől el kellett tekintenünk. Általában az idézetek helyes értelmezéséhez feltétlenül szükségesnek tartjuk az egész oklevél elolvasását.

Adatainkat falvanként csoportosítottuk, a községeket pedig vidékenként kapcsoltuk egybe, ami az előadáshoz igazodva, megkönnyíti, hogy egy-egy tájról egységes képet kaphassunk.

Monostor. 1375: Vay 487/1—8.: silva Erechtwen. — 1488: Vay

⁷³ Csánki, V. 250. 1. és Balázs Éva: Kolozsmegye kialakulása. (Település- és népiségtörténeti értekezések. 3.) Bpest, 1939. 19. és köv. l. — Bunyitay III. 401. és köv. l.

⁷⁴ 1567: Dec.: Kiskereser, Nagkereser districtus.

⁷⁵ 1567: Dec.: Kettkereoskeoz districtus.

⁷⁶ Fényes, IV. 55. l.

1375/1—3: Harasth silva et rubeta Zelemér és Hadház felé terjedt. — 1521: Vay a 4/13: Erdő.

Boldogfalva. 1366—1405: Dl. 9105. — Héderváry I. 131. l.: Határában a debreceni egyháznak van erdeje.

Sámson. 1347: Anjou, V. 46. l.: Határában mocsarak, erek, arbor ilicis.

Pacz. 1494: L. o. lt. 8.: silva Aswan.

Bánk. 1373: Debr. v. lvt. ogy. 36.: Sok erdőt említenek. — 1433. Debr. v. lvt. ogy. 278.: „iuxta quoddam rubetum ilicum, quae est inter quaedam duo prata”, silvae et rubeta. — 1415: Károlyi, II. 18. l.: Bánk és Monostorpályi között rubeta, homokdombok, rubeta tilie. — 1416: Debr. v. lvt. ogy. 80: inter rubeta, inter pineta, sok ér.

Szepes. 1411: Muz. törzs. 17: silva, rubeta.

Mikepércs. 1347: Anjou V. 107. l.: „silvam... iuxta villam habitam” és ezenkívül is nagy kiterjedésű erdők. — 1415: Károlyi II. 18. l. Az idetartozó silva magna délfelé terjedt, arbor piri silvestris, rubeta. — 1435: Muz. törzs. 31: Kis- és Nagypércs között a határ majdnem állandóan erdőben megy.

Salamon. 1214: VárReg. 68: nemus.

Monostorpályi. 1482: Dl. 18706: Több mint 52 hold „silva sub dolabro et venatione existens”.

Hosszúpályi. 1404: Dl. 30308: Lazloharazthya silva. — 1415: Károlyi II. 18. l.: A Debrecenbe vivő út mentén rubeta és homokdombok. — 1482: Dl. 18706: Több mint 300 hold „silva glandinosa et sub venatione existens.”

Sáránd. 1411: L. o. lt. Metal. Bihar. 4.: Bagos felé erdő, arbor ilicis. Az erdő Derecskéig nyúlik.

Bagos. 1415: Károlyi II. 23. l.: Bagos és Pércs között a halápi útnál „...ad silvam, in qua... prope quosdam arbores ilicum”, „ad terras arabiles inter quas sub quibusdam arboribus ilicum”..., „arbor piri silvestris”. — 1435: Kállay. XV. B. III. 156. „quattuor silvae permissionales, demptis aliis silvis usualibus”, észak-dél irányúak. — 1482: Dl. 18706: több mint 400 hold „silva sub dolabro et venatione existens.”

Léta. 1415: Károlyi, II. 18. l.: Bánk felé rubeta, a határ állandóan ebben megy.

Álmosd. 1454: L. o. lt. 27: silva Kekkallo — 1493: Muz. törzs. 40: inter duas vias Perchywth silva.

Bagamér. 1292: H. O. III. 41. l.: silva Bagamer. Nagy kiterjedésű, „in medio terrarum arabilium ubi sunt dumus viminarum parvarum, quod vulgariter Scyl appellatur...”

Kokad. 1377: L. o. lt. 10: Erdő.

Mihályfalva. 1327: DL 28896: A faluban „lutum a parte Zothmar”, a templom közelében „lacus”, „sessiones in locis eminentioribus seu monticulis.” — 1329: Dl. 2532: Bánfalva felé „Mohus fluvius stabilis seu piscina.” — 1440: L. o. lt. 7: Határában erdők vannak. — 1482: Dl. 18706: több mint 800 hold „silva dolabrosa”.

Szalacs. 1397: L. o. lt. Metal. Bihar. 12: vallis nemorosa. — 1408: L. o. lt. 23: Pacal felé erdő.

Selind. 1281. Wenzel, IV. 234. l.: Erdő és mocsár.

Érvasad. 1423: L. o. lt. 8.: piscina.

Éradony. 1435: Károlyi, II. 164. l. A falu körül vizek, tavak, rétek... „...insulam, in qua arbores fruetifere haberentur penes

possessionem Adon adiacentem in cuius medio quoddam fossatum habetur...” 1455: L. o. lt. 33: Erdők.

Értarcsa. 1338: Károlyi, I. 128. l.: Sok ér, víz, „fluvius Chegze arondinosus”, arbores piri, fluvius Erwyze folyja körül quodam silvam, arbores salicis, fluvius Kuzeper mellett arbores Rythkafa vocatae.

Gálospetri. 1496: L. o. lt. 27: Mocsaras, vízjárásos határu.

Kiskereki. 1454: L. o. lt. 5: Erdő. — 1461: L. o. lt. 12: Szőlő és Pósa silva, — 1461: Károlyi, II. 337. l.: „silva in monte et in eodem monte terrae arabiles.”

Székelyhíd. 1419: L. o. lt. 7: Erdő Kőbölkút felé.

Nagykágya. 1414: L. o. lt. 20: Szőlőtermesztés. — 1422: L. o. lt 76: Erdő. — 1466: L. o. lt. 47: Erdő.

Tulogd. 1419: L. o. lt. Metal. Bihar. 10: Határa mocsaras, szántóföldjei szigeteken fekszenek.

Kútfő. 1338: Zichy, I. 530. l.: Erdő, Vajda, Kóly és Szentimre felé.

Egyed. 1470: L. o. lt 36: silva Hethazerdeye.

Félegyháza és Gyapoly. 1476: Dl. 17864: Határa tele van mocsárral, erdő, arbor ilicis.

Berettyószéplak. 1327: Dl. 28896: arbor fusci piri.

Felsőábrány. 1489: Muz. törzs. XV. sz. é. n. 57: Erdő.

Kécz. 1489: u. o.: „piscina penes eandem possessionem”, silvae, promontorium vinearum.

Margitta. 1425: Csáky, I. 339. l.: „silvam magnam glandinosam inter fluvios Mylethwa et Berekyo” Felsőábrány felé. — 1422: Csáky, I. 315. l.: „cum silvis signanter glandinosis, nemoribus..., montibus vinearum”.

Akor, Kohány, Déda, Szunyogd, Vedresábrány. 1489: Muz. törzs. XV. sz. é. n. 57: Erdők.

Királyi. 1397: L. o. lt. Metal. Bihar. 12: Vízjárásos, mocsaras a táj.

Poklostelek. 1489: Muz, törzs. XV. sz. é. n. 57: Erdők.

Szentjobb. 1169 körül: Fejér, VII/1. 162. l.: „custodes nemorum”.

Siter. 1489: Muz. törzs. i. okl.: Erdők és szőlőtermesztés.

Adorján és Szalárd. 1489: u. o. Erdők.

Süvegd. 1307: Dl. 31063; Eer lacus.

Mezőfalva. 1489: i. okl.: Erdő.

Kügy. 1474: Vay, 1270: A falu északi részében pomerium van. — 1478: Vay, 1296: Fyathalerdew silva permissionalis.

Kovácsi. 1501: Dl. 21075: Szőlőtermesztés.

Csatár. 1459: Arch. regn. C. V. lad. I.: Erdő.

Sitervölgy. 1372: Wesselényi: Erdők, Suprunuszyl arbor.

Hegyközszáldobágy. 1371: Dl. 5960: Szőlőtermesztés.

Pocsaj. 1415: L. o. lt. 26: Erdő. — 1426: Bánffy, II., iktári Bethlen, VI. R. f. 87. No. 10: „penes fluvium Berekyo... in quodam nemore seu rubeto”, arbor ilicis, arbores piri silvestris, arbor pomi silvestris, dumus salicis, vizek, tavak. 1482: Dl. 18706: Több mint 100 hold silva permissionalis, silva usualis szintén több mint 100 hold.

Esztár. 1341: Bánffy, II., iktári Bethlen, VI. R. f. 87. No. 100: A faluban „ad lacum inter domos existentem”.

Marja. 1490: Dl. 29584: Monyoros et Kereknad silvae.

Gáborján. 1405: Héderváry, I. 133. l.: A falu egyik utcája kelet felé az erdőig terjedt, „alius ordo.. ville.. ex parte.. fluvii Berekyo.. in diversis locis situatus”, nádas és fossatum magnum, „sessiones nobilium in quodam angulo”. — 1435: Dl. 30434: Herpály felé vallicula nemorosa Paraytha, a Berettyó mellett erdő.

Keresztúr. 1435: Dl. 30434: Eer meatus, qui exiret de fluvio Berekyo, Keserdew silva.

Szentpéterszeg. 1520: Dl. 26681: Horgostow et Orsova stagnum.

Herpály. 1435: Dl. 30434: Silva Monyoros, mellette víz, arbor Nyarffa, arbor piri Kykellewkerthwel, nemus Rekethyebokor prope quemdam parvam silvam.

Bolcs. 1473: Dl. 28310: Fewenyoserdew et Pokadombya silvae.

Pusztakovácsi. 1479: Dl. 26640: piscatura et arundineta, Mi-roggh fluvius.

Bakonszeg. 1322: Muz. törzs. 1338. é. á. i. 29.: stagnum de fluvio Berukyo exeuns, arbor piri silvestris.

Csekehida. 1480: Csáky, I. 456. l.: Szilerdő, szigetek, tavak, „terrae arabiles.. sub viro aratro existentes”, „quae insula cum fossatis posita haberetur, item. (cum) fenetis et arundinetis in circuitu... silve Domberdew (penes piscinam existentis)”.

Bors. 1410: Bunyitay, II. 382. l.: Szentjános felé alveolus paludosus, paludosum pratum arcum tempore hiemali quasi immeabile.

Szeben. 1342: Dl. 3533: A terep vizenyős.

Nagy- és Kisszántó. 1459: L. o. lt 29: Kerektho silva. — 1461: L. o. lt. 7: Kereythew insula.

Nagykereki. 1470: Dl. 26629: Naghtho piscina.

Micske. 1214: Jvári t. lvt. Lel. rész. 1334. é. á. i.: Szeben felé mocsár. — 1360: u. o. No. 102: silva possessionis Myxe prope Varad. — 1384: u. o. No. 339: silva glandinosa.

Vadász. 1341: Bánffy, II., iktári Bethlen, VI. R., f. 87. No. 100.: Szentjános felé „quaedam arbores fructiferae”.

Mindszent. 1341: id. okl.: A Sebeskörös ágai közé települt.

Gyéres. 1470: Bölöni: Tarján felé erdők.

Kecset. 1382: Újh. Dl. 38194: Gyárán felé a Sebeskörös mellett erdő.

Berekböszörmény. 1489: Muz. törzs, XV. sz. é. n. 57: Erdő.

Körösszakál. 1437: Akad. XIV. dob.: Erdő.

Körösszeg. 1489: id. okl.: Erdő.

Köröspeterd. 1497: Dl. 10008: Nyaras silva. — 1509: Vay, a 1/12—14.: Farkaswar silva, makkoltatás.

Ugra. 1329: Bölöni: A Sebeskörös mellett hortus seu pomerium.

Petlend. 1351: Anjou, V. 424. l.: Erdő és erek, arbor ilicis, „in eodem Berch circa quemdam dumum spineti”.

Komádi. 1516: Muz. törzs. 19: Erezthwen silva, rubeta, loeus aquosus Eer dietus, virgultae Faghalwezew.

Iráz. 1370: Csáky, I. 131. l.: „vicus ab una arbore populea et uno fossato usque rivulum”.

Csőkmó. 1470: Nadányi: Sok sziget és víz.

Nagynyésta. 1326: Bihar vm. lvt. középkori okl.: arbor ilicis. — 1398: Esterh. R. 33. a. K. 450.: fluvius vulgo Eer.

Kórógy. 1496: Dl. 26669: Chochozygethe insula.

Déter. 1354: Anjou, VI. 221. l.: „in quodam Dumb iuxta fluvium Beregyo in circulatione cuiusdam rivuli ibidem ex eodem fluvio derivantis et in quodam spineto..”

Gyanté. 1348: Bölöni: alveus paludosus, sziget.

Bogyoszlóháza. 1410: Bölöni: Jegenye Ret alveus seu pratum Atyás felé.

Inánd és Cséfa. 1489: Muz. törzs. XV. sz. é. n. 57: Erdők.

Méhkerék. 1364: Akad. VI. dob.: „silvam iuxta praedictam particulam terrae circumquaque adiacentem”, arbor ilicis Lelchyul dicta.

Bélsok. 1489: id. okl.: Silvam et fluvium habet. — 1509: Dl. 37853: Erdő a fluvius Feketheer mellett, pratum Sarkadfenek, Dyngaath, Totheer et Herthnyarrethe.

Vásári. 1295: H. O. VIII. 347. l.: palus Ond, arbores silicum, palus Eer, silva, a határjelek az erdőben in arboribus silicum vannak, Galnaer palus, insula, arbor piri. — 1341: Bölöni: terrae fimatosae.

Répáskeszi. 1472: L. o. lt. 2: Erdő.

Erdőgyarak. 1347: Bölöni: „retro ortum circa paludem Pentektowa.” — 1481: Bölöni: Nadas silva. — 1483: Bölöni: Guzerdeye et Kerekthoerdeye silvae. — 1526: Bölöni: Kerektho pratum et silva.

Árpád. 1341: Bölöni: Vásári és Erdőgyarak felé a Gyepes ágai között erdő. 1489: Muz. törzs. XV. sz. é. n. 57: piscina cum silvis glandiniferis.

Baj. 1516: Dl. 37995: Erdő.

Meggyes. 1489: id. okl.: Halászat.

Barakony. 1344: H. O. III. 149. l.: A Feketeköröstől délre fekvő terület erdős, mocsaras.

Királymező. 1429: Dl. 12086: Erdők.

Kisjenő. 1236: Kubinyi, I. 13. l.: Erdők, patakok.

Battyán. 1372: Wesselényi: Erdői Sitervölgy — Száldobágy felé nyultak.

Örvind. 1478: Dl. 322: Erdők.

Kakucs. 1482: Dl. 18706: Több mint 40 hold silva permissio-nalis.

Ósi. 1482: id. okl.: Több mint 100 hold „silva partim dolabrosa, partim glandinosa”.